

IB-affären från andra hållet

En underrättelseveteran berättar

av Olof Santesson

TITEL:

Ett svenskt Leijon: Ett liv i underrättelsevärlden

FÖRFATTARE:

Jan Leijonhielm

FÖRLAG:

Medströms Bokförlag, ScandBook AB,
Falun, 2022

LEDAMOTEN LEIJONHIELM GÖR närmast ett försynt intryck. Han är sällan aktiv i akademiens projekt, spar på all sin kunskap om Ryssland, det som en gång var Sovjetunionen – hans forskarämne. Men alla dagens uppmärksammade experter, många knutna till FOI, Totalförsvarets forskningsinstitut, vet att de i honom hade en föregångsman. Medan de förkovrade sig akademiskt, var han en av de få som förenade sin belästhet och analys med arbete på fältet. De ökade på sitt kunnande, han hanterade samtidigt agenter och avhoppare. Sin ”trupptjänst” gjorde han inte minst på den sedermera beryktade hemliga underrättelseorganisationen IB, varom mera.

När han nu, nära åttio, har skrivit om sitt liv i underrättelsevärlden, är det en memoar av en av de stora på området som självklart fångat mångas intresse. Spioneri och agenter är, vad man säger, säljande ämnen. Väntat var därtill att det fanns hugade recensenter som med sina specialiteter kunde berika debatten utifrån allt det som Jan Leijonhielm frikostigt låter läsarna ta del av. Med sina ställningstaganden och personliga utvik-

ningar är boken väl värd ett meningsutbyte mellan skribenten och hans läsare. Men så länge som någon mer avancerad bedömning dröjer, kan det kanske vara på sin plats med vad en i ämnet obevandrad tar upp, mer som referat än analys.

Det börjar med att en språksugen latinstudent spårar in på ryska. I sitt nya ämne kunde författaren utveckla det som med det kalla krigets då ännu få deltagare mest hörde hemma i UD eller Forsvarsmakten. Hans förvärvade kompetens togs bl a tillvara i en speciell signaljägarutbildning i Forsvarets radioanstalts (FRA:s) regi under militärtjänsten. Akademiskt saknade han ett kritiskt förhållningssätt, men ett livslångt partnerskap hade fötts.

Med en fil kand i ryska, nationalekonomi och sovjetologi fann Leijonhielm sitt första jobb inom vad som en språkligt extravagant anti-hopskrivning hette Öst Ekonomiska Byrån. Med start 1959 var dess syfte att i samverkan med Forsvarsmakten och näringslivet analysera östblockets ekonomiska utveckling. Man utförde ekonomisk analys,

baserad på öppna och stundtals hemliga källor, men, hävdar författaren, ”aldrig med olagliga metoder enligt de juridiska kriterierna”. I den här miljön uppstod början på vad som ter sig som ett författarens nätverk, där han bidrar med många personvinjetter.

En rapport på platsen från de baltiska unionsrepublikerna hörde till Leijonhielms mest uppmärksammade bidrag. Men lockad av kamraten Håkan Isacson och chansen till ett fast avlönat jobb tog han 1970 steget till vad han kallar ”en annan värld” – IB, försvarsstabens operativa avdelning för utrikes underrättelser. Att jobbet var annorlunda bekräftades från första stund i och med att Leijonhielm försågs med ett alias och formellt var anställd vid FOA, försvarets forskningsanstalt. Som chef med inre uppgift att kartlägga kommunister på känsliga arbetsplatser hade Olof Palme personligen lyckats placera sin kamrat Birger Elmér.

Med sina tidigare kontakter fick författaren avhjälpa bristen på sovjetkunnig personal. Men även om han kunde mycket om Sovjetunionen saknade han all erfarenhet av värvning, kommunikation och hur de sovjetiska säkerhetsorganen fungerade, allt som hörde till jobbet. Efter hand skaffade han sig erfarenheter om t ex sekretessen, bristen på samordning och relationen källa-handledare, allt sådant som redovisas fram till det att den ganska rangliga organisationen avslöjades den 13 maj 1973 i *Folket i Bild/Kulturfront* (FiB/Kulturfront).

Leijonhielm hade ordnat det så att han skulle vara först att få ett exemplar när det lämnade tryckpressen. Vad han fann var långt värre än man inom IB hade kunnat föreställa sig. Här får vi verkligen se hur IB-affären kändes från andra hållet, de uthängdas sida. Därtill en ful bild av relationerna mellan olika organ, när det visar sig att säkerhetspolisen hämndlystet lät affären

explodera mitt i ansiktet på såväl Elmér som regeringen.

Artikelförfattarna Jan Guillou och Peter Bratt kanske rent av underskattade effekten av sina uppgifter. Pinsamma avslöjanden radades nu upp sig för socialdemokraterna i regeringen och för Palme personligen. Utredningar tillsattes, och den svensk underrättelsetjänsten fick byggas upp på nytt. De två avslöjarna fick både fängelse för sitt tilltag, och Leijonhielm redovisar klart vad i deras insats som var straffbart, i Guillous fall mer allmänt och i Bratts fall att han hade knäckt ett antal namngivna länders koder. Ingen av dem kunde försvara sig med att ställa sig oskyldiga. Det framgår alltför sällan i efterdebatten. Fängelse fick också deras källa, den enda källan: författarens gamle vän Håkan Isacson, en enligt boken något nervös person som nog inte borde ha rekryterats till IB.

Vad som något saknas är författarens egna reaktioner på en sida av det uppenbara, att hans organisation inte bara skött sitt underrättelsejobb utan ägnat sig åt inrikes spionage på svenska medborgare. Tydlig är han desto mer i sin granskning av Olof Palmes fögderi, där det framgår att denne sin vana trogen hade svarat på kritik med argsinta blånekanden och motanklagelser. Överlag begick politikerna ”paradfelet att snabbt snärja in sig i motargument, dementier och lögner” i stället för att lugnt säga att ”vår underrättelsetjänst kommenterar vi aldrig”. Ett sådant svar hade inte stillat debatten, men antyder Leijonhielms professionella hållning och tendens att utfärda betyg över andra. Så, försynt var han inte egentligen utan snarare bland de hårda i sitt gebit.

Några exempel: Jan Myrdal, som ju låg bakom mycket som gjordes i FiB/Kulturfront, förklaras av Leijonhielm vara den person i den svenska politiska debatten med sin hyllning av de blodigaste tyrannerna i mo-

dern historia som han haft allra svårast för. Utrikesminister Östen Undén, som inte kunde tro en sovjetisk utrikesminister att ljuga för honom, förklaras rätt milt besitta en ”hjäpnadsväckande naivitet”. Bokens uppfattning om Olof Palme har vi redan sett prov på. Denne beskrivs av författaren som, likt sitt parti, defaitistisk inför den sovjetiska diktaturen; något som också skulle ha kunnat bidra till synen på inhemska kommunister som växande hot på svenska arbetsplatser och IB:s uppdrag. När det gäller Sven Hirdman, anser författaren ”och andra” att dennes ”flitiga användning av ambassadörstiteln och hans – i mångas ögon alltför långa – tjänstgöring i Moskva på ett olyckligt sätt kom att framkalla en felaktig bild av och förståelse för rysk utveckling”.

Efter dessa smakprov på Leijonhielms värderingar kan det konstateras att hans tid på IB inte låg honom i fatet för en fortsatt karriär som först återvändandet som direktör för ÖEB och en sista tung insats inom FOA i projektet *Rysk operativ förmåga i ett tioårs-perspektiv* 1999, som blev upptakten till en serie återkommande bedömanden. Mycket mer återstår förvisso att säga, innan arbetet var fullföljt, men det kan vara dags att inhämta hur han såg på det och dess ofrånkomliga brister.

De frågor han vid arbetsdagens slut tar upp hör till underrättelsetjänstens elementa. Varför missar vi tidiga varningssignaler? Ofullkomligheter i arbetssätt, fel analysmodell eller – en kardinalpunkt – vår oförmåga att sätta oss in i den tänkbare motståndarens sätt att tänka? Finns det alltför lätt en dålig relation mellan underrättelsevärlden och de beslutsfattare som nödgas anlita den och just därför känner motvilja mot den. Det inte minst är vad Leijonhielm i sin insats har måst ha haft i beräkning och i görligast mån ville avhjälpa.

Fyra faktorer, finner han, har påverkat det svenska underrättelsesamhället och räknar upp de mindre välkända: samordningsfunktionen SUND, NCT (Nationellt centrum för terroristbekämpning) HNU (Högre nationell underrättelseutbildning) vid FHS och en professur i underrättelseanalys vid universitetet i Lund. Därtill underrättelsemyndigheten och statens inspektion för försvarsunderrättelseverksamheten, SIUN. Som svensk milstolpe ser han hovrättspresidenten Johan Hirschfeldts utredning 1999I om tjänstens organisation och utmaningar. I en avslutande del av boken har han synpunkter på dagens och morgondagens underrättelsetjänst med tonvikten på rysk utveckling.

Carl Bildt, inte Olof Palme, ser Leijonhielm som den statsminister som personligen mest har bekymrat sig om säkerhetsläget. Politisering, påverkan av underrättelsetjänster anser han med sina breda intryck inifrån inte förekommer i Sverige. Gråzoner finns, och förstås IB-debatten där socialdemokratin anklagades för politisk underrättelsetjänst, ”SAPO” (utläst som Socialdemokratisk Arbetsplatsorganisation). Samordning och nödvändigheten av gemensam hotbilds/lägesbild är författarens nyckelord. Han skriver: ”Relationen mellan politiska beslutsfattare och underrättelsevärlden utgör enligt min mening en av de viktigaste komponenterna för ett lands säkerhet och uppfattning om hotbilder.” Viktiga och uppenbarligen svårutforskade. Sverige borde inte hamna på efterkälken igen. Därför helst en underrättelsemyndighet, varvid en intressant förebild visar sig i Australien.

På frågan om Sovjetunionen planerade att angripa Sverige svarar Leijonhielm ”tveklöst ja”. Därmed över till en ofta ställd fråga om ett kollapsande Sovjetunionen. Lika oförutsett som Pearl Harbor och 9-11? ”Pusselbitar fanns, men vi lyckades inte lägga pusslet på rätt sätt.”. När det gäller 2014 och 2022 är

författarens reflektion att ”vi borde ha tagit Putin mer på orden” redan vid installations-talet år 2000. Och nu? ”Putin har störtat Ukraina ner i en mardröm och Ryssland i ett bråddjup från vilket det ter sig nästintill omöjligt att ta sig upp.”

Förmåga att fånga upp tidiga varnings-signaler förblir en huvuduppgift fast vi ofta, om än inte alltid, överraskas. Och likt kolle-gerna ser författaren nödvändigheten av en fortsatt försvarsuppbyggnad, där luftvärn,

missilförsvar, ett starkt flygvapen och nya system som drönare prioriteras mer än idag.

Som en observant akademiekollega på-pekade, innehåller boken tyvärr en del språk- och slarvfel. Men för stärkandet av vår nationella beredskap har Jan Leijonhjelms ge-nom åren samlade bidrag något utöver de flesta andras i underrättelsegenren.

Recensenten är ledamot av KKrVA.